

І. В. Клименко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ЧАСОПИС “РАДА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У сучасних умовах становлення та розвитку української державності проблеми вивчення і використання національної рукописної та архівної культурної спадщини набули особливої актуальності. Без включення нових архівних документів, комплексного дослідження джерельної бази не можна реконструювати минуле в усій його повноті і багатогранності, повернути забуті імена, а також розглянути витoki та корені сучасного розвитку науки і культури. Дослідження джерел з історії редакційно-видавничої діяльності українських часописів в їх розмаїтті дозволяють з високим ступенем достовірності реконструювати процеси діяльності не лише власне редакцій, а й відобразити розвиток історико-культурного процесу в Україні взагалі і, зокрема, національної видавничої справи. Отже, архівні фонди часописів є надзвичайно важливим об'єктом історичного аналізу: періодика завжди вважалася одним із найважливіших чинників духовного та громадсько-політичного життя суспільства.

Незважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні було створено досить розгалужену мережу преси, і кожне періодичне видання, як правило, мало власні напрям, “обличчя” і переконання. Рівень популярності періодичного видання обумовлювався його автурою й, відповідно, змістом та сприятливими умовами передплати, що разом забезпечували наявність широкого кола читачів.

Одним з основних центрів видавничої діяльності був Київ, який за розвитком національно-свідомої преси, створенням культурно-освіт-

ніх громад, товариств української інтелігенції, гуртків посідав чільне місце на терені Російської імперії. У київських часописах співробітничали такі видатні вчені, літератори, митці, педагоги, політики, прогресивні промисловці та землевласники, як М. Максимович, М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Лебединцев, В. Науменко, В. Смиренко, Є. Чикаленко, О. Пчілка, М. Грушевський, Б. Грінченко та багато інших. Їхні публікації формували основні напрями розвитку історико-культурного процесу, що відбивався на сторінках таких відомих часописів, як “Рада”, “Рідний край”, “Сяйво”, “Літературно-Науковий Вістник” тощо.

Як зазначалося, провідні видання у Києві були пов’язані з талановитими і непересічними особистостями. Таким був, наприклад, землевласник Є. Чикаленко, який увійшов в українську історію як агроном-популяризатор, меценат, громадський діяч і політик, видавець. Ще у 80-х роках ХІХ ст. В. Антонович та М. Лисенко залучили його до роботи, що була пов’язана з упорядкуванням матеріалів для українського словника, який готувала київська “Громада”. Ця праця дозволила йому зав’язати дружні стосунки з представниками передової української інтелігенції Д. Багалієм, О. Русовим, М. Костомаровим, М. Драгомановим. До речі, за участь у драгоманівському радикальному гуртку він був заарештований і перебував певний час під наглядом поліції. Переїнявшись ідеями українського національного руху, Є. Чикаленко як міг підтримував важливі національні справи. Будучи свого часу членом одеської “Громади”, він брав активну участь у її діяльності, допомагав видавати часопис “По морю и по суше”, фінансував видання “Словаря російсько-українського в 4-х томах” (Львів, 1893). Є. Чикаленко був меценатом різних культурних починів. Так, він запровадив премію розміром в одну тисячу карбованців за найкраще написану національною мовою популярну історію України (це був внесок до редакції журналу “Киевская Старина”); доплачував гонорари за кращі твори; виділив кошти на львівську “Українсько-руську видавничу спілку” (1898). Згодом Є. Чикаленко навіть повністю взяв на себе оплату авторських гонорарів у часописі “Киевская Старина”, фінансово підтримуючи редакцію у скрутні часи. Приймав він участь також і в організації при НТШ у Львові фонду ім. Мордовця для допомоги українським письменникам, фундації львівського “Академічного Дому”¹.

З переїздом у 1900 р. до Києва починається новий етап у житті Є. Чикаленка: він вступає до “Старої Громади”, активно та продук-

тивно працює в редакції її часопису “Киевская Старина”, долучається до справи впорядкування великого українсько-російського словника, матеріали до якого постійно збирали громадивці і який побачив світ у 1907 р. в 4-х томах за редакцією Б. Грінченка. Розвою української літератури сприяла і підтримка Є. Чикаленком її талановитих представників. Його допомогу отримували В. Винниченко, А. Тесленко, М. Коцюбинський, О. Олесь, М. Вороний, деякі інші письменники та поети.

1905 р. змінив ситуацію в імперії: не оминули буржуазно-демократичні реформи й Україну. На терені політики найважливішим для українців було скасування заборони національного друкованого слова. Вільніше почало розвиватися письменство, і, передусім, з'явилася українська преса. На порядку денному постало завдання формування національної ідеї, виховання національної свідомості, нарешті випала нагода втілити в життя національну самобутність, емпірично декларовану (з об'єктивних причин) раніше передовою українською інтелігенцією. Користуючись послабленням, українські видавці активно запроваджували рідну мову, допомагали своїм читачам побачити Україну очима її патріотів. Конфіскаціями, грошовими карами, судовими процесами, переслідуванням передплатників, закриттями російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва, але, незважаючи на всі перепони, преса існувала і продовжувала “сіяти розумне, добре, вічне”.

Наприкінці 1905 р. було отримано дозвіл на вихід української щоденної суспільно-політичної, економічної та літературної газети “Громадська думка”, видавцями якої були Є. Чикаленко, В. Смирненко та В. Леонтович, редактором – Ф. Матушевський. Обравши радикальний напрям, газета відразу викликала цензурні заборони, що призвело до конфіскації першого ж номера і, як наслідок, – до закриття видання.

Поновити цей часопис вдалося через рік, проте під назвою “Рада”. Незважаючи на лояльність редакції газети, вона проіснувала лише до 1914 р. У пояснюючому листі співробітників газети “Рада” до Головнокомандуючого військами Київського військового округу говорилося: “Сознавая, что нынешний ответственный момент требует от нас удовлетворения потребности наших читателей в спокойном и регулярном ознакомлении с событиями, честь имеем просить Ваше Высокопревосходительство разрешить продолжать издание газеты “Рада”, приостановленное 21-го июля с.г. Мы всегда стояли на совершенно лояльной позиции по отношению к целостности и безопасности Российского Государства”². Але газета “Рада”, як і всі інші українські періодичні видання, з вступом Росії у Першу світову війну була

заборонена. “Рада” була єдиною щоденною газетою українською мовою, що виходила в Україні. Єдиним її видавцем був Є. Чикаленко. Редакторами в різні періоди працювали Ф. Матушевський (1906), М. Павловський (1907–1913) та А. Ніковський (1913–1914). Слід відзначити, що газета “Рада”, не маючи ніякої партійної приналежності, відстоювала на своїх шпальтах ідею, покладену в основу діяльності “Товариства українських поступовців”: повну українізацію життя населення Малоросії. Вона висвітлювала життя українських земель і була спочатку орієнтована на широку аудиторію читачів, але пізніше через брак коштів переорієнтувалася на українську інтелігенцію. Редакція газети складалася з О. Кузьминського, Л. Пахаревського, Є. Чикаленка, Г. Шерстюка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, М. Гехтера, М. Вороного, М. Павловського, О. Олесь та ін. Газета мала ряд відділів, якими керували Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа і виховання), М. Гехтер (соціально-економічні справи), Б. Ярошевський (В. Липинський) (польські справи). Секретарями редакції були С. Петлюра та В. Королів. Співробітниками газети працювали О. Хотинський, С. Черкасенко, П. Гай, О. Панасенко, М. Синицький та ін. Активними дописувачами газети стали М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, М. Левицький, Б. Дурдуківський. Отже, навколо “Ради” згуртувалися визначні діячі української інтелігенції.

Постійні переслідування царського уряду, доволі часті конфіскації номерів і готових матеріалів позначалися на періодичності виходу газети. Необхідно було пильнувати кожне надруковане слово. Накладалися грошові штрафи, більшу частину яких сплачував Є. Чикаленко. У листі до В. Винниченка він писав: “Рада” повинна жить. Я се вважаю обов’язком особистої своєї честі”³.

На початку свого існування “Рада” мала від 1 до 3 тис. читачів, а наклад газети становив 3–5 тис. прим. З часом рівень видання поступово підвищувався, що призвело до зростання її авторитету у суспільстві і, головне, до збільшення кількості постійних передплатників майже до 4 тис.

У рекламному оголошенні на передплату української газети “Рада” на 1913 р., яке було вміщене у виданні “Украинская Жизнь”, ще раз підкреслено, що газета має широку суспільну програму. Вона дає огляди життя політичного, громадського, економічного в Україні, у Росії та за кордоном; друкує фельетони, критичні статті та твори

“красного письменства”. Зостаючись і далі позапартійною газетою, декларувалося у відозві, “Рада” відстоюватиме рух за поширення прав людини і органів громадського самоврядування, звертатиме увагу на справи народної освіти, на потреби вчителства і питання культурно-просвітнього характеру. Поліпшення матеріального добробуту суспільства, економічний розвиток країни, на думку газети, – є основним ґрунтом для зростання і розвитку національної культури. Отже, на сторінках газети мали підніматися питання з кооперативної справи взагалі, а на Україні – особливо. “Рада” буде подавати анонси і статті про життя культурне, економічне і політичне, про здобутки і втрати українства, яке проживає поза кордоном Росії: в Галичині, на Буковині, в Канаді, в Америці; про долю українських переселенців у Сибіру, на Кавказі тощо. У відозві 1913 р. читачів “Ради” запевняли, що газета буде друкуватися виразним і стислим шрифтом, що дасть змогу вмістити більше матеріалу, і виходитиме щодня, крім понеділків і днів після великих свят. Передплатити “Раду” у Києві можна було в “Українській книгарні”, у книгарні “Літературно-Наукового Вістника”, в книгарні Череповського та у “Часі”. Також давалися точні адреси інших книгарень, де проводилася передплата газети.

Архів “редакційного портфеля” газети “Рада” та її фонд зберігаються в Інституті рукопису НБУВ у фонді № 44 та у складі I фонду (Літературні матеріали). Хоча до цих матеріалів досить часто звертаються дослідники, однак вони, як правило, зупинялися на окремих питаннях з історії журналістики і не розглядали сукупну архівно-бібліотечну спадщину часопису.

Фонд архіву складається з 913 од. зб. і охоплює період від 1896 до 1918 рр. Матеріали розкривають складну редакційно-видавничу діяльність газети та особистий внесок Є.Чикаленка у цю справу.

Серед документів, що збереглися у фонді, великий інтерес становить група документів, яка відображає форми організації та проведення передплати. Так, з документів дізнаємося, що на 1912–1914 рр. передплата оформлена у вигляді великих рекламних оголошень. Ці оголошення містили повну інформацію про спрямування газети – позапартійне і демократично-поступовське; відзначалось в них також, що особливу увагу “Рада” звертає на життя провінції; що до співробітництва в “Раді” запрошені найвизначніші літературні і наукові сили⁴.

Газета мала власних кореспондентів в Державній Думі, в Держав-

ній Раді, в політичних центрах Європи: в Лондоні, Парижі, Римі, Відні, Празі, Львові, Чернівцях та в усіх великих містах України. Передплата приймалася тільки на повні місяці, з 1-го до 1-го числа кожного місяця. Річну передплату газети, яка становила 6 крб., можна було виплачувати частинами – в 2 строки чи 3 терміни. Закордонна передплата газети становила 11 крб., але якщо “Рада” передплачувалася через поштові відділення, тоді газета коштувала дешевше. В цьому проявлялася турбота і зацікавленість редакції у збільшенні кола своїх передплатників. Ці ж оголошення пропонували нові видання, які виходили у Києві, наприклад, “Словник української мови” за редакцією Б. Грінченка. Його примірники редакція надсилала своїм передплатникам за нижчою ціною, ніж у книгарнях. На оголошеннях друкувалися портрети Г. Барвінок, А. Тесленка, М. Шашкевича, види церков та історичних пам’яток України. В передплатному оголошенні на 1914 р. контора газети, зважаючи на столітні роковини народження Т. Шевченка, запропонувала придбати по зменшеній ціні альбом його малюнків.

Редакцію газети завжди цікавив якісний склад своїх передплатників. Матеріали зі статистичного аналізу читацького контингенту газети “Рада” знаходяться в архіві редакції⁵. Автор розвідки докладно вивчив масив передплатницьких карток, які, без сумніву, є носіями інформації про те, хто передплачує газету, куди вона надсилається і як саме отримується. Все це дає можливість мати повну характеристику передплатників “Ради”, – як правило, представників української інтелігенції.

Статистичний аналіз карток дозволяє згрупувати їх в три основні групи. Перша – за територіальними ознаками: губернія, місто, село. Друга група визначає професійну приналежність передплатників. Їх умовно можна поділити на категорії: 1) колективні абоненти: публічні бібліотеки та кооперативи; 2) особи вільних професій: земська служба, медицина, агрономія, статистика; 3) учителі; 4) духовенство; 5) особи казенної служби: залізниця, пошта, телеграф і офіційної служби: канцелярії, військо; 6) особи, зайняті у сільському господарстві, у комерції (магазини, торгові доми), у промисловості (шахти, цукрові заводи, рудники); 7) особи без професії; 8) особи, що приїздять ненадовго: артисти, учні. Третя група визначалася за способом передплати. Цю групу складали: 1) регулярні передплатники, які плагять в один термін 6 крб. або в два чи три – по 3 і по 2 крб.; 2) нерегулярні перед-

платники, що платять в різні терміни менше, ніж по 2 крб. або разові не менш 3 крб.; 3) разові передплатники – менш, ніж 3 крб. і які більше не поновлюють передплату.

Основними районами передплати були Правобережна і Лівобережна Україна, практично всі губернії Російської імперії. Про це свідчить “Список передплатників газети “Рада” за губерніями та областями (кількісний і частково персональний)”⁶.

Ось деякі дані про кількість передплатників: Полтавська – 465, Київська (без Києва) – 295, Подільська – 259, Катеринославська – 242, Харківська – 214, Херсонська – 194, Чернігівська – 167, Волинська – 120, Санкт-Петербург – 90.

За професіями передплатники розподілялися так: майже половина їх була пов’язана з Україною: обивателі і підприємці, чиновники, духовенство, вчителі. Можна прослідкувати реальну еволюцію передплати газети “Рада” від 1906 до 1911 р.: це спочатку її зниження в перші роки виходу газети, а потім, внаслідок активної боротьби за передплатників, – повільне зростання.

В архіві міститься значний масив матеріалів, які надсилалися до редакції від різних установ та видавництв. Так, львівське видавництво “Жало” надіслало лист з проханням надрукувати свою рекламу на журнал, в якій у стислій формі розкривається зміст журналу: це – сатирично-гумористичний часопис, що виходить з періодичністю раз на тиждень; його передплата для читалень “Просвіти”, товариств “Сокіл” та “Січ” складає 12,26 крб., а передплата для селян і міщан знижена, якщо у них оформлена наперед половина передплати. Новим передплатникам висилалися всі числа, які раніше вийшли. В обмін на свою рекламу видавництво “Жало” зобов’язувалося друкувати анонси газети “Рада”⁷. Катеринославська редакція і контора сільсько-господарського журналу “Южное хозяйство” надіслала лист з пропозицією обміну виданнями та оголошеннями на 1913 р. Редакція просила надрукувати надіслане нею оголошення три рази після тексту і обіцяла зробити те ж саме у своєму журналі⁸. Редакція журналу “Український студент” також надіслала лист до редакції “Ради” з проханням вмістити на шпальтах газети публікацію-анонс про вихід першого номеру журналу протягом грудня 1912 та січня 1913 р., декларуючи “Українського студента”, як орган, який передусім присвячується культурно-просвітнім, організаційним та інформаційним потребам українського студентства у Санкт-Петербурзі. Замість цього редакція журналу зобов’язалася публікувати якнайширшу інформацію про

газету “Рада” і сприяти поширенню передплатницької діяльності газети серед членів українських гуртків⁹.

Архів редакції “Ради” також містить списки обміну виданнями і оповістками про видання за 1910–1913 рр.¹⁰ У цих списках відображалася щоденна редакційно-видавнича праця співробітників газети. Співробітники фіксували у формі таблиці дані про назву видання, повну його адресу, позначку про обмін, про розсилку плакатів, про оповістки газети “Рада”, нотатки про згоду на обмін чи відмову від нього, про зміну адрес передплатників, про припинення виходу видання. Окремими списками зберігаються реєстри видань, з якими контора газети “Ради” вступала в обмін тільки оповістками про передплату, реєстри видань, з якими контора “Ради” вступала в обмін лише виданнями (“Русское слово”, “Новое время”, “Наша нива”, “Русская мысль”, “Театральный день”, “Справочная газета” та ін.); реєстр газет, яким необхідно вислати замовлені номери (адреса і назва газети, номери газет, номер по ряду); реєстр українських часописів, журналів і видань (“Дніпрові хвили”, “Руслан”, “Дзвінок”, “Діло”, “Свобода”, “Сніп”, “Каменярі”, “Український студент”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Дзвін”, “Жало” тощо). Адресатами цих видань були усі великі міста України, Російської імперії та зарубіжжя: Київ, Харків, Львів, Житомир, Ялта, Чернівці, Одеса, Москва, Санкт-Петербург, Воронеж, Томськ, Курськ, Кишинів, Вільно, Прага, Краків, Варшава, Відень.

Є в архіві газети і щоденні звідомлення¹¹. Це, переважно, бланки контори газети “Рада”, у яких відмічалися число, рік і кількість надрукованих примірників. Також у них фіксувалось, скільки примірників отримали розповсюджувачі газети. До речі, у “Раді” їх було шестеро. Фіксувалась кількість примірників, які були відправлені кур’єрами, місцевою та закордонною поштою, багажем та через поштамт. Газета мала свої кіоски в різних установах: у магазині “Киевской Старини”, на вокзалі, у “Літературно-Науковому Вістнику” в Державній Думі, у “Часі”. Комісійні витрати містилися в окремому списку. Наприкінці обов’язково підраховувалися примірники, які пішли на потребу друкарні, були вислані безкоштовно та ті, які були отримані конторою. Всі ці матеріали розкривають копітку щоденну працю співробітників газети “Рада”.

Важливими є звернення до редакції “Ради”: це були листи членів гуртків студентів і гімназистів з проханням відкривати українські школи,¹² вчителів – про необхідність упровадження української мови

у шкільному навчанні.¹³ Деякі крайові шкільні союзи міст України прохали висилати до їх канцелярій хоча б один безкоштовний примірник газети, наприклад, директор Кубанського Олександрівського реального училища просив вказати друковані видання, завдяки яким він міг би ознайомитись з українським життям¹⁴.

Офіційно писали до газети “Рада” і редакції інших періодичних видань: наприклад, редакційний комітет газети “19 февраля” звертався з проханням допомогти в заснуванні їх газети. Цікаво, що ця газета повинна була виходити від 9 до 20 лютого з метою “...поднять общественный интерес к великому историческому событию и объединить на своих страницах писателей, художников и сценических деятелей, которым дорого воспоминание о дне, положившем начало освобождению русского народа”¹⁵.

Окрему частину архіву складають твори (оповідання, нариси, нотатки, переклади, статті) українських письменників М. Колбасенка, М. Мандрики, А. Остаповича, К. Поліщука, М. Черненка, Д. Яворницького¹⁶.

Значна частина архіву – офіційне та особисте листування Є. Чикаленка. Тут містяться офіційні листи з Комітету щодо видання книжок для народу, який був у складі “Общества распространения в народе грамотности”, стосовно статті Чикаленка “Розмова про сільське господарство”¹⁷; правління Полтавського товариства сільського господарства повідомляло, що воно випустило в світ п’яту частину брошури Є. Чикаленка “Розмова про сільське господарство” і словіщало, що згідно з бажанням автора 3 тис. прим. брошури було надіслано до редакції “Хуторянина” для безкоштовного розповсюдження серед полтавського населення, яке цікавиться сільським господарством; у свою чергу редакційний комітет “Хуторянина” у своєму листі висловив щире подяку за матеріальну підтримку видання, яке є важливим органом поширення такої інформації тощо¹⁸.

Отже, структура архіву часопису “Рада” відображає, передусім, організацію його діяльності: передплату, щоденні звідомлення, рекламну роботу, листування з іншими часописами та газетами, листи Є. Чикаленка до різних осіб з приводу публікацій, обміну виданнями, фінансування, матеріали “редакційного портфеля” тощо.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови, українська преса існувала і своєю діяльністю активно допомагала розвитку національного руху на Україні, еднаючи українське громадянство і захищаючи його інтереси.

-
- ¹ Хорунжий Ю. Українські меценати.– К., 2001.– С. 55–86.
  - ² ІР НБУВ, ф. 44, № 13, с. 1.
  - ³ ЦДАВОВ України, ф. 1823, оп. I, спр. 35, арк. 46–47.
  - ⁴ ІР НБУВ, ф. 44, № 5–7, арк. 1.
  - ⁵ Там само, № 9, арк. 1–10.
  - ⁶ Там само, № 10, арк. 1–2.
  - ⁷ Там само, № 73, арк. 1.
  - ⁸ Там само, № 177, арк. 1.
  - ⁹ Там само, № 214, арк. 1.
  - ¹⁰ Там само, № 8, арк. 1.
  - ¹¹ Там само, № 11, арк. 1–4.
  - ¹² Там само, № 50–51, арк. 1–2.
  - ¹³ Там само, № 77, арк. 1–2.
  - ¹⁴ Там само, № 93, арк. 1.
  - ¹⁵ Там само, № 176, арк. 1.
  - ¹⁶ Там само, № 83–84, 144, 161–167, 120, 229, 258.
  - ¹⁷ Там само, № 465, арк. 1.
  - ¹⁸ Там само, № 632, арк. 1–2.